

Görömbei András

Illyés költészete és a nemzeti önismeret

I.

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.¹ A nemzet kollektív azonosságtudat.² A kollektív azonosságot a kultúra tudatosítja, őrzi és állandóan alakítja. Nemzeti azonosságtudatunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történeti eredménye. A nemzeti önismeret alakításában az irodalomnak különlegesen fontos szerepe van. Irodalmunk legnagyobb alkotói a nemzeti önismeretnek is hatékony formálói.

Illyés Gyuláról életművének egyik legavatottabb szakértője, Béládi Miklós állapította meg 1972-ben írt tanulmányában, hogy "költészetét azért tarthatjuk - a líra határai között - teljesnek, összegező érvényűnek és a modern magyar líra fejlődéstörténetében az egyik legkarakterisztikusabb, egyszersmind legtöbb értéket teremtő változatnak, mert verseiben a formaújítás együttlélegzik a tárgyi sokoldalúsággal, a mindenre figyelő érzékenységgel. Halál, szerelem, nemzet, emberiség, múlt, jövő, "mozgó világ", természet együtt alakítja ennek a költészetnek anyagát, téma szerint ez mind föllelhető a versekben, áteresztve a személyiség szűrőjén."³

Ebből a szemléleti és tárgyi gazdagságból most egyetlen témakört mutatok be vázlatosan, a nemzeti önismeret körébe vonható verseket. E témakör kiválasztásának indoklását magától Illyés Gyulától veszem.

"Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvények alapján. De ezeket az egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek "irodalmon kívüli" területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása.

De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben."⁴

Ezt a meggyőződést Illyés Gyulában a klasszikus magyar irodalom alakította ki. Abból vonta le azt a tanulságot, hogy kultúránkban a nemzet ügyeivel való törődés "parancs, olyan hagyomány, amelyre klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől."⁵

Emellett persze jól ismerte a műalkotás belső törvényeit. Tudta, hogy azon erőszak semmilyen szándék érdekében sem tehető, a műalkotás autonómiája sérthetetlen. Ezért vallotta azt, hogy az írónak politizálnia csak hibátlan remekművekkel lehet. A remekművek viszont fölényt biztosítanak számára a napi politikával szemben, mert eszközeiket nem a taktika adja, hanem a szellem, "mely egy helyben állva is irányt mutat".⁶

Az önismeret alakításában az irodalomnak - létmódjából következően - igen nagy lehetőségei vannak. Az irodalom azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó

¹ . Keresztury Dezső: A magyar önismeret útja. In: Mi a magyar? Szerk.: Szekfü Gyula. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 1939. 139.

² . Jan Assmann uo. 138.

³ . Béládi Miklós: A költő felel. Illyés Gyula lírája 1945 után. In Illyés Gyula. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 1972. 49-50.

⁴ . Illyés Gyula: Hajszályökerek. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1971. 7.

⁵ . Illyés Gyula: Élőszóval. In Szellem és erőszak. Magvető. Budapest. 1978. 269.

⁶ . Illyés Gyula: Az író hűsége. In I.Gy.: Itt élned kell. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1976. II. 24.

ennek révén kinyilváníthatja a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.⁷

A műalkotás a maga megalkotottsága, esztétikai létmódja révén a létezés különleges, a műalkotás nélkül takarásban lévő dimenzióit mutatja meg. Olyan létfeltárást végez, amelyik semmiféle más módon nem lehetséges.

Illyés költészete azért jelent a nemzeti önismeret számára értéket, mert ez a költészet a maga esztétikai létmódjában tartalmazza a nemzeti önismeret korábban ismeretlen tartományait. Ezek nem tematikai, hanem esztétikai értéként nyilvánulnak meg. Természetesen van tematikai vonatkozásuk is, hiszen ha a művet megfosztjuk életvonatkozásaitól, érdektelenné válik. Ha viszont csak a közvetlen életvonatkozásai kérnek figyelmet, akkor nem művészi alkotás, nincs esztétikai létmódja.⁸

A nemzeti önismeret szempontjából fontos művek esetében figyelmünk a művészi megalkotottságban megnyilatkozó létfeltárássra irányul. Az ilyen művekben a beszédhelyzet is a jelentés alkotórészévé válik. A formában kifejeződő állásfoglalás, értékelés nem közvetlen értékítéletek formájában nyilatkozik meg, hanem a művészi anyag eszközei, a ritmus, a képek, a kisebb-nagyobb struktúrák révén.⁹ A művek fogalom nélküli tárgy voltukban jelentenek megismerést. Az alkotói szándék a megformáltság mozzanatában nyilatkozik meg.¹⁰ A művekben az informatív tárgyiasságok egy összetett jelentésstruktúra elemeiként jelennek meg.¹¹

Illyés Gyula közvetlen élményekre épülő tárgyiasságú költészetének az a különlegessége, hogy a látszólagos egyszerűsége, közérthetősége rendkívül sokféle, egymástól távol álló költői és létszemléleti hagyomány ötvözése révén jön létre. Verseinek áttetsző egyszerűsége mögött bonyolult viszonylatok eleven működését ismerheti fel az olvasó. A különmemű elemek különmemű létdimenziókat mozgósítanak a vers esztétikai hatástényezőiként.

Illyés Gyula látszólag egyszerű költészetének művészi összetettségére, megalkotottságára sokan felhívták a figyelmet. Németh László már 1929-es tanulmányában a "távoleső versösztönök spontán összehangoltságát", a legkonkrétabb képek metafizikai nyilallását, a filozofáló versek tárgyiasságú realizmusát méltatatta.¹² Szabó Lőrinc az Illyés-versek közvetlensége mögött merész képzetkapcsolásokat, zsúfolt és bonyolult látomásokat érzékelt, melyek "valami speciális magasfeszültség"-gel telítik a legegyszerűbb verseket is.¹³ Sötér István Illyés költészetében látta a legteljesebb szintézist a magyar költészet hagyományai és a világlíra új vívmányai között.¹⁴ Kulcsár Szabó Ernő pedig irodalomtörténeti távlatból igazolja a Németh László-i észrevételt midőn azt írja, hogy az Illyés-versben az "egynemű esztétikai összhatás mindig a szét tartó impulzusok kiegyenlítődésének dinamikájából keletkezik".¹⁵ Illyés költészetének különleges összetettségével fordítói is szembesültek. Jelezték, hogy verseit nagy próbatétel fordítani, mert egy-egy versének a jelentésrétegeit, utalásait csak tanulmány-méretű jegyzetekben lehetne körvonalazni.¹⁶

⁷ . V.ö.: Görömbei András: Irodalom és nemzeti önismeret. Hittel, 2002. 9. 68-69.

⁸ . V.ö.: Theodor W. Adorno: Elkötelezettség. In: T.W.A.: A művészet és a művészetek. Helikon Kiadó. Budapest. 1998. 117.

⁹ . M. M. Bahtyin: A szó az életben és a költészetben. (A szociológiai poétika alapkérdései.) In M. M. Bahtyin: A szó az életben és a költészetben. Európa Kiadó. Budapest. 1985. 10.

¹⁰ Adorno uo. 132.

¹¹ . Kulcsár Szabó Ernő: Az epikai tárgyiasság új alakzata. In "Bátrabb igazságokért!" ELTE, 1982. 249.

¹² . Németh László: Illyés Gyula: Nehéz föld. In N. L.: Két nemzedék. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1970. 278.

¹³ . Szabó Lőrinc: Bevezető Illyés Gyulához. In Illyés Gyula emlékkönyv. 212.

¹⁴ . Sötér István: Búcsú. In Illyés Gyula emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1984. 505.

¹⁵ : Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945-1991. Argumentum. Budapest, 1993. 47.

¹⁶ . Jean-Luc Moreau . Válasz Ablonczy László kérdéseire. Hittel. 2002. 11.

Illyés költészete éppen esztétikai megalkotottsága, sokrétű költői látásmódja révén különleges értéke a magyar nemzeti önismeretnek.

II.

A Trianonban véghez vitt országvesztés mélységesen elkésérítette a magyarság legjobbjait. Úgy érezték, bekövetkezett az a nemzethalál, amelyiktől Mohács óta féltette a magyar irodalom a magyarságot. Trianon Ady legsötétebb jóslatainál is kegyetlenebb ítéletet hozott a magyarságra. A húszas évek legelején nemzet sirató versek sokasága született a magyar irodalomban. A hivatalos politika jelszava pedig a teljes revízió volt. Az idegen uralom alá került kisebbségi magyarság a bénító döbbenet után mindenütt a megmaradás lehetőségeit kutatta. Belekapaszkodott magyar nemzeti hagyományába, s azok útmutatása szerint próbált önerősítő ideológiákat megfogalmazni. Trianon Magyarország legjobb szellemeit ösztönözte arra, hogy a történelmi tragédia súlya alatt nézzenek szembe a magyarság önismereti kérdéseivel. Ezt az igényt a harmincas években a nemzetet teljes megsemmisítéssel fenyegető fasizmus még tovább növelte.

A súlyos sérülést szenvedett nemzet felemelkedéséhez, talpra állásához kereste az érveket, a segítséget a nemzeti önismeret és öntudat megújításában a szellemi élet. Egyre világosabbá vált, hogy a nemzetnek létfeltétele a reális helyzetudat és önismeret. Ez a felismerés bontakoztatta ki a harmincas években a magyarságtudományt.¹⁷ Ez ösztönözte a magyar irodalom sok kiváló alkotóját arra, hogy személyes ügyeként foglalkozzék a nemzet sorskérdéseivel. Egyetértettek abban, hogy a magyarságnak új nemzettudatra és új nemzeti önismeretre van szüksége ahhoz, hogy megmaradjon Európa népei között.

Illyés Gyula Párizsban még büszkén vallotta magát internacionalistának és forradalmárnak. Azonban még ott fölismerte azt, hogy közösségi küldetése semmit nem csorbul azáltal, ha a maga népének fölemelésére összpontosítja erejét. Így vált a népi írói mozgalom egyik vezető személyiségévé. E mozgalom tagjai ízlésben, műveltségben különböztek egymástól, de együtt voltak a magyarság sorsáért való aggodalomban.¹⁸ Ez az aggodalom és nemzeti felelősségérzés mindannyiuk közül Illyés Gyulában volt a legerősebb. Természetes módon vállalta a nemzeti sorskérdésekkel való szembenézést.

Sorskérdéseken nem valamiféle irracionális vagy romantikus fogalmat értett, hanem a nemzetnek azokat a kérdéseit, amelyekbe történelme során újra és újra beleütközik, s amelyek meghatározták a nemzet életének alakulását.

A magyarság sorskérdéseire szociális érzékenysége vezette. Magyarország szociális tagozódásának az igazságtalansága ébresztette rá arra a népi mozgalom legjobbjait, hogy új nemzettudatra van szükség, a népet is a nemzetbe kell emelni. Ez a törekvés a Trianon utáni helyzetben szükségképpen vezetett a nemzet mibenlétének újragondolásához. A népi mozgalom íróinak műveiben a szociális és a nemzeti kérdések összekapcsolódtak.

Illyés életművének fontos jellegzetessége az, hogy folyamatosan szembesült a magyarság helyzetével, gondoljaival, kérdéseivel. Így érthette el azt, hogy "korszakról korszakra megírta mindig a maga és a nemzete katartikus nagy versét".¹⁹

Költészetében a nemzeti önismeret verseinek három csoportját különítem el. Az első csoportba azokat a verseit sorolom, amelyeket az a szándék motivál, hogy a nemzetből és a normális emberi életből kizárt néprétegeket is a nemzetbe és emberi méltóságú létbe emelje.

¹⁷ . Erről részletesen lásd: Görömbei András: A magyarságtudomány útkeresései. *Hungarológia* 2(2000)/3. 23-40.

¹⁸ Illyés Gyula: *Magyarok*. In I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1976. 122.

¹⁹ . Csoóri Sándor: *Kendővel letakart tükrök*. In Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. Budapest. 1994. I. 399.

A második csoportba azokat a műveit teszem, amelyekben - a történelem kihívásaival szembesülve - közvetlenül foglalkozik a magyarság mibenlétének és magatartásának a kérdéseivel.

A harmadik csoportot a magyarságversek tágabb köre alkotja. Ebbe azokat a verseket sorolom, amelyeket fölismerhetően a nemzet valamely aktuális problémája, gondja, baja ihletett, de nem speciálisan magyar problémával foglalkoznak, hanem általános érvényű magatartásvizsgálati, létértelmezési emelkednek.

Ez a három verscsoport oly szervesen összetartozik Illyés költészetében, hogy szétválasztásuk csak pedagógiai szempontból lehet indokolt, hiszen nyilvánvaló, hogy bármely témát tárgyaló mű csak akkor művészi alkotás, ha - közvetlen tárgyán túlmutatóan - általános érvényű létértelmezés, létfeltárás is.

III.

Párizsból hazatérve Illyés egy ideig elsősorban a szociális igazságkeresés költője volt. Első kötetét, az 1928-as *Nehéz földet* az avatta irodalomtörténeti jelentőségűvé, hogy a szürrealizmus és a népi líra különleges egyesítésével a parasztságot szólaltatta meg a modern magyar költészetben.²⁰ A harmincas évekbeli köteteinek egyik fő versvonulatát azok a darabok alkotják, amelyek tematikailag párhuzamba állíthatók a *Puszták népével*. E versek szociográfiai pontossággal, tárgyyszerűséggel mutatják be a béresek, cselédek, hontalan szegények világát. A szociográfiai tényanyagot a művészi megalkotottság változatossága és a versekben közvetetten, a képek alkatába rejtetten, vagy közvetlenül, egyes szám első személyű dikcióban megnyilatkozó költői én emeli új dimenziókba. Ez a költői én felelősséget vállal a maga útra bocsátó világáért. A világ, amelyet maga körül számba vesz, arra ösztönzi, hogy változtassa meg azt, tárja föl elviselhetetlenségét, igazságtalanságát, tegye evidenciává, hogy a magyarság minden rétegét magába foglaló új nemzettudat kialakítása erkölcsi kötelessége és létérdeke a nemzetnek. Illyésnek ezek a versei valóban "harcra szító jeladással" intenek nemet egy igazságtalan társadalmi berendezkedésre, hierarchiára - miként a *Három öreg* című elbeszélő költeményében közvetlenül is vallja. Az egyes versekben úgy tár föl egy-egy élethelyzetet, sorsot, hogy az esztétikai megalkotottság válik társadalomformáló erővé, felhívássá.

E gazdag versvonulatnak csak néhány kiemelkedő darabjára utalhatok itt.

A *Nehéz föld* kötet legismertebb darabja a *Szomorú béres*. Ebben látszólag egy szegény béres mutatja be a maga kilátástalan életét és várható közeli pusztulását. Az egyes szám első személyű dikció azonban rafináltan összetett. Egy béres sorsvallomása a vers, de - miként azt Tamás Attila monográfiája megmutatta - a megszólalás módja modern költőre vall, hiszen a mű szemléletének, alkotásmódjának jegyeiben éppúgy kimutathatók népies-realisztikus, mint az expresszionisztikus-szürrealisztikus és erőteljesen konstruktív stílussajátságok. Egy-egy mozzanat pedig a klasszicizmus emelkedettségére emlékeztethet. "Illyés ezek együtteséből ötvözött olyan egységet, mely ebben az egységváltásban már csak rá jellemző".²¹ Ez az esztétikai megalkotottság teszi lehetővé azt, hogy a vers a béreslét bezártságát és sivárságát szembesítse a távoli világok nyitottságával és szépségével. A dikció beletörődést hordozó szólamával szemben a ritmus és képvilág, a belső szerkesztettség mindvégig távlatot nyit ama nagyobb lét felé, melyből a béres ki van zárva, melynek szépsége viszont magának az életnek az értelmét jelenthetné. Ennek a világnak az igénye éppen a dikció beletörődés-szólama révén kap kifejezést a versben. Ez a sorsvallomás éppen az érzékeltetett távlatok révén lázító, új nemzeti tudatot követelő alkotás.

²⁰ . V.ö.: Vas István: A tavalyi hó. In: In memoriam Illyés Gyula. Szerk. Domokos Mátyás. Nap Kiadó. Budapest 2002. 38.

²¹ . Tamás Attila: Illyés Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989. 32.

A *Sarjűrendek* kötetből az *Elégia* szintén szemléletének összetettsége révén érdemel külön figyelmet. Külső nézőpontból mutatja itt be a költő a kölesdi állomás előtt a járda szélén ülve némán várakozó napszámost és kislányát, feleségét. Úgy ülnek ők a járda szélén, mintha számukra már minden mindegy volna. Groteszk hatású a vonat és a jövő párhuzamba állítása, mindkettőt közönyösen várják a vers szereplői. Szinte tárgyá váltak itt a személyek. Létük kilátástalanságát - groteszk ellenpontként - a munkaeszközök ironikus élű megszemélyesítése nyomatékosítja, azt sugallja ezzel a vers, hogy az élőknek nincs annyi közülük sem egymáshoz, sem a természetes emberi léthez, mint a tárgyakkal:

Nem beszélnek, közönyösen
várják a vonatot s a jövőt,
előttük két nagyfejű kapa
ölelkezik, hunyorog a napba.

A várakozók mozdulatlanságával és szótlanságával szemben az értük való szólás és cselekvés változatait sorakoztatja a vers. Ez a cselekvéssor nemcsak ellenpontja a mozdulatlanságuknak, hanem felsoroló dikciójával, tárgyi elemeinek színességével - a metszett poharakkal, a halk gépkocsival, az arany serleggel - arra is egyértelműen utal, hogy a felső társadalmi rétegek nem értük cselekszenek, hanem csak rájuk hivatkozva, az ő nevükben élik fölöttébb jómódú és látványos életüket. Nagy hazugság leleplezése ez a tárgyilagos szembesítés, hiszen a két világ között nincs átjárás, nincs valóságos kapcsolat. A meglendült versbeszéd éppen a megideologizálást, a hamis érvelést leplezi le a két világ éles szembeállításával. A felsorolásban a költők is szerepeltek, ők is a népért lelkesednek. A tárgyilagos szemlélőként szereplő költő mintegy önnön felelősségétől hajtva közvetlen vallomásra váltja a megfigyelői szerepet:

Őket, őket kerestem én is,
nékik kívántam szólni mindig.
Most itt vannak, néznek reám,
ujjammal érinthetném őket.

Ez a látvány, ez a tapasztalat azonban teljes ellentéte annak, amit eddig a nemzet tudott erről a népről. E tapasztalat fényében ironikus értelmet nyer, frázissá minősül mindaz, amit eddig erről a népről mondtak:

Igen, a nép, a szépszavú,
daltermő, munkás, harcias,
a végtelen folyam egy habja
itt felcsapódik s látható.

Ami látható, az merő ellentéte az idézett legendának:

A férfi meztelen lábának
horgas nagy ujjai közül
kikaparja a port s a piszkot,
zsebébe nyúl, nem húz ki semmit.

Az *Elégia* fájdalmas tanúságtétele az, hogy a szegényekért valóban cselekedni szándékozó költő sem találja meg az utat hozzájuk, mert a létük már némán magába zárult. Ezért szorul vissza a költő ismét a megfigyelő helyzetébe. Távollabra húzódik, nagyobb perspektívát fog

be, sorsának ezáltal ad drámai értelmezést. A napszámos léhelyzetét ellenpontozza a természet idillikus képe, a lemenő nap "egy percre megpihen itt, szétnéz a tájon". Ezt az ellenpontozást a záró strófa tölti meg drámai sorsértelmezéssel. A végletekig feszíti mindazt, amit a vers világában tapasztaltunk, "az önmagukban jelentékteleneknek mutakozó képelemek így félelmetes társadalomképnek az elemeiként nyernek jelentést".²² A már minden iránt közömbös napszámos ránéz a napra, keresi a kötődést ha nem az emberi, legalább a természeti létrendhez. Tekintete azonban sorsának történelmi kilátástalanságát fejezi ki:

Mint ezredévek mélyiből
tekint reá vissza a férfi,
mint kék égre a vízbefúló,
ki már kiáltani sem tud.

A harmincas évek közepén a népi írói mozgalom megszerveződésével és radikalizálódásával párhuzamban Illyés költészetében is egyre élesebb, egyre indulatosabb formában jelenik meg a társadalmi kiszolgáltatottság elleni indulat. Verseinek sorában, sokféle változatban szólal meg a *Nem menekülhetsz* soraiban személyes küzdelemben vállalt felelősség.²³

Illyést morális felháborodás indítja a képtelen társadalmi kiszolgáltatottság elleni költői cselekvésre, ítélkezésre. *A kocsis csak állt...* című verse a gazdatiszt által megütött kocsis tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát - a szemtanú nézőpontjából és döbbenetének is hangot adva - mutatja be Minden apró mozzanat sűrű jelentésű itt. A vers - motivikusan előkészítve - végül a megvert kocsist Krisztussal vonja párhuzamba, így emeli föl és nyomatékosítja sorsának képtelen tragikumát is:

A kocsis csak állt, nézett könnyes szemmel,
nyugodtan, mint egy megcsúfolt új Mester.
Kalapot emelt, indult tova némán
s kutyája véle, mint ijedt tanítvány.

A *Kacsalábonforgó Vár* Illyés szociális indokú költői lázadásának összegző remekműve, az illyési ironikus tárgyiasság mintadarabja. Tárgyias rajzot és szarkasztikus víziót kapcsol egybe, a lent és a fent világának döbbenetes ellentétét bemutatva. A legkülönbözőbb nézőpontok és hangnemek szintetikus társítása a költői szemlélet belső gazdagságának és ítélkező biztonságának a tükré.

Csupa meglepetés ez a kompozíció. Rövid kijelentő mondatból indul a vers: "Vidékről érkeztem előző este." Aztán egy többszörösen összetett, rafinált szerkesztésű mondat mutatja be a vidéket, ahol a költő most négy hetet otthon töltött. A később kibontakozó disszonanciát, ironikus szemléleti játékot a kihívóan igénytelen rímek ("szokottat", "kopottat") már itt jelzik. Szinte naplószerű beszámolót kapunk arról, hogy miként szembesül a szegénységből vidékről érkező költő a "látható, aránylagos jóléttel" a fővárosban. A szembesülés nehézségeit lelke lustaságának rója fel. Ez is az ironikus játék fontos eleme: önmagát bírálja, de a bírálat éle már a világok távolságára irányul.

A közvetlen elbeszélői hangvétel, az események részletezése célszerű költői fogás itt. A dikció minden eleme fontos funkciót nyer a versben. Elmondja a költő, hogy otthon sok

²² . Tamás Attila uo. 48.

²³ . Elbeszélő költeményei mellett olyan versek érdemelnek itt külön elemzést, mint a *Béres temető*, *Motoz a hold*, *Szennyesen*, *mocskosan*, *árván*, *Koldusok*, *Ezer mérföldre*, *A kocsissorról*, *A mécsesre a diófán*, *Két lovat vertünk* stb.

esetben ő készítette a napszámos-listát. Ezért juthat eszébe a kezében lévő hegyvasúti jegyről az, hogy "ha egy parasztfiúnak is tán / kedve támadna e kis utazásra / csak a jegyért egy álló napig ásna. / Mert nálunk hetven fillér most a napszám." Olyan panoráma tárul a hegyvasúton fölfelé utazó költő elé, hogy a szociográfiai pontosságú beszámolót egyre inkább mesei hangnem váltja fel. Az eléje táruló látvány olyan, mintha egy "modern török mennyország" körein szállna egyre feljebb. A fenti világról a magyar és vogul népmese és "tán még egy ázsiai isten" által ismert varázslak jut eszébe. Csupa fény, játék, jókedv, gondtalanság ez a világ. Minél jobban feltárulkozik az "élő éden" mesébe illő világa, annál erősebben szólal meg a költőben annak ellenpontja, a szegény nép élete. A szembesítést az telíti indulattal, hogy ezt az "élő éden"-t az alsó népréteg embertelen munkája tartja fenn nemcsak Magyarországon, hanem "minden táján a világmindenségnek".

Szociográfiai pontosságú összehasonlítások sora feszíti tovább a két világ ellentétét egészen addig, míg - a későbbi *Hullaevők* című Illyés-vers képzetét előlegezve - be nem mutatja, hogy "naponta egy hidat, kórházat / ropogtat s nyal szét e bájos, vidám had / és harmincezer halvaszületett / kisdéd jövőjét". Azt hinnénk, tovább nem feszíthető ez az ellentét a két világ között. Illyés azonban egy váratlan ötlettel gazdagítja tovább a képet. Arra kéri önmagát, hogy a változatosság gyönyörűségéért keressen

e boldog nép között például egy kanászt,
vagy egy juhászt, egy aratót, aki
egykedvűn nyelve a hús ananászt
karszékben, otthonosan, most kaparja ki
lábujjából a porrátört kalászt -

Az ötlet abszurditását a sokszor idézett groteszk hatású rímek is nyomatékosítják. A hiábavalónak minősülő ötletet valóságos társadalmi gond váltotta ki a költőből, indoklását mégis játékosan, de abba foglalt súllyal adja: egy kis új színt, egy kis változatosságot, egy új arcot szeretne látni ebben az egyhangúságban, "mely tart és untat ezredéve már!" Hiába keres azonban bárkit a nép közül a fenti világban, be kell vallania: "Kerestem, ám egyet se találtam."

Ez a sikertelenség indokolhatja, hogy kénytelen a fenti világ embereit számba venni. Vitriolos iróniával mutatja be ennek fő alakjait, majd a megsemmisítő portrészor után olyan önportrét ad magáról, amelyik teljes ellentéte annak a költői magatartásnak, amelyik a dikció szarkasztikus iróniájában eddig megnyilatkozott. "Nem ítélem, csak nézem a világot" - jellemzi egy különálló sorban saját magatartását. Ezzel a színlelt nyugalommal ad súlyt vitriolos ítékezésének. Önmagát is gazdagnak minősíti, de ez is ironikus ítékezés a tündéri világ fölött, hiszen gazdagságát azzal bizonyítja, hogy naponta eszik és ágyban hál.

A vers következő egysége mintegy összegzi a motívumokat, s Kosztolányi létösszegző nagy versére, a *Hajnali részegségre* is emlékeztető módon vall arról, hogy mindaz, amit tapasztalt, miféle gondolatokat váltott ki belőle:

Hát - mint földnéző küldetésben -
az ősposványból fölmerültem
abban a tündöklő estében
csöndesen én csak arra
gondoltam, szétekintve ott körültem:
ha egyszer a mocsár feltámad,
vagy feltámadna
lerontani e ragyogó csodának
nagy tengelyét, ezernyi tornyát

s úgy, mint a mesék azt is előírják,
 hogy "fű nem nő": s "kő kövön nem marad" -:

én akkor is majd hallgatólag
 csak félreállok,
 hogy midőn már minden letűnt
 sorban,
 még higgadtan, tárgyilagosan
 tanúságot
 tegyek, mint folyt az életünk
 e történet-előtti korban.

A mesei igazságszolgáltatás mindig a lélek igényéből ered. Illyés versében a tárgyi látvány és a tárgyiasságból kibomló látomáselemek természetesen vezetnek ehhez az ítélethez. A vers minden eleme azt sugallta, hogy az emberi világ ilyen igazságtalan kétértelműsége tarthatatlan. Illyés a vers zárlatába azt a reménységét is belefoglalta, hogy ez a világ "történet-előtti kor", tehát az emberhez méltó történelem ez után kezdődik. Ebben annyira bízunk A *Kacsalábonforgó Vár* költője, hogy önmaga szerepét is megjelöli a remélt jövőben. Ez a szerep a tárgyilagos tanúságtétel. Az igazságtalan, embertelen világ fölött a legsúlyosabb ítélet a tárgyilagos tanúságtétel. A *Kacsalábonforgó Vár* költője 1937-ben a jövő látomásába vetítette ki legbensőbb vágyát, virtuálisan elvégezte az igazságtételt.

IV.

A társadalomjavítás eszméje később is alaptörekvése maradt Illyésnek, de a harmincas évek elejétől kezdve a nemzet veszélyeztetettségének a tudata is egyre erőteljesebben jelent meg műveiben.

Mély nemzeti érzés és felelősségtudat élt benne. Ennek a jogához feltétlenül ragaszkodott: "A nemzeti kérdést minden vonatkozásban óriási jelentőségűnek tartjuk. Nem hisszük, hogy a társadalmi szabadságért folyó harc összeütközhetne a nemzeti szabadsággal. Nem erőltetjük senkire a nemzeti érzést. Elképzelünk embereket, akik megvannak nélküle, tisztelni is tudjuk őket. De tiltakozunk az ellen, hogy azok, akikben nincs meg ez a nemzeti érzés, a nemzet nevében szóljanak vagy cselekedjenek; nemcsak a nemzetet vezetik félre, hanem a többi nemzetet is. Félrevezetik önmagukat is!"²⁴ Többször kifejtette azt a meggyőződését is, hogy a nemzet világszerte közösségi keret, tehát "emberi föladat", hogy a magyar nemzet közösségi keretét megújítsuk, korszerűvé tegyük.²⁵

Ezt a feladatot Illyés Gyula mindenkor vállalta. Magyar hazafiságát azonban sohasem állította szembe az egyetemes emberi mértékkel. A magyar kultúra nemzeti sorsért felelősséget érző nagy alakjainak munkásságából éppen azt a tapasztalatot szűrte le, hogy a magyar írók legjobbjai úgy voltak magyar hazafiak, hogy egy pillanatra sem távolodtak el még gondolatban sem a legmagasabb ideáktól.²⁶ Illyés a maga nemzeti elkötelezettségét is internacionalizmusával magyarázta. Azt vallotta, hogy bármely népért megtenné azt, amit a magyarságért tesz.

A szegénység kiszolgáltatottsága ellen lázadó verseiben is mindig érződik az, hogy magyarokról van szó, de ezek a versek elsősorban a szociális igazságtalanság ellen szólnak. Az *Elégia* a kölesdi állomás előtt várakozó napszámos családjáról szólva már a magyar

²⁴ . Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. In I. Gy.: Az író hűsége. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Domokos Mátyás. TTK-Kortárs. Budapest, 2002. 106.

²⁵ u.a.

²⁶ Illyés Gyula: Magyarok. In I. Gy.: Itt élned kell. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1976. I. 287.

sorsképletet is ad: "Mozdulatlanságukról is / látszik, hogy magyarok, e föld / népei ők". A vers további része azonban a szociális ellentétet mutatja be a groteszk humor esztétikai minőségét is fölhasználva. A *Hősökről beszélek* című elbeszélő költeményben is a magyarságon belüli tagozódás képe jelenik meg:

Ki viszi sorsod jóra, ország?
Nem aki föl, a bakra lép,
ők, akik letről nyomják-tolják
rozzant szekered, árva nép,
árva magyarság!

A Nyugat 1933 szeptemberi számában közölt *Pusztulás* című szociográfiai esszéje már szétválaszthatatlanul összekapcsolja a szociális és a nemzeti gondot: az a fő kérdése, hogy "miért pusztul a magyarság, és miért gyarapodik a németiség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között?"²⁷ Ezt az esszét tette naplójegyzeteket tartalmazó kötetének az élére. A kötetnek pedig azért adta a *Magyarok* címet, mert benne "minden szakasz azt feszegeti vagy arról szól, hogy mit jelent magyarnak lenni".²⁸

Szűkebb értelemben vett magyarságverseinek első csoportja közvetlenül a *Pusztulás* szomszédságában született. Ezekben a versekben tragikus magyarság szemlélet nyilatkozik meg. A *Magyar vagy?* című verse kétütemű hatos magyaros stórfái a szociális kiszolgáltatottságot nemzeti jegyként minősítik: "Magyar vagy? Az se vagy. / Szomorú szolga vagy." A vers szemléleti játéka némi rejtélyességgel állítja szembe a németekkel és a zsidókkal a szomorú magyar szolgát. Az előbbieket közösségi kötelekek tartják meg, míg a magyarnak pusztulás a sorsa. A záró képben megjelenik - egy "talán"-nal enyhítve ugyan - a tragikus magyar sorslátás ősi toposza: a magyar sorsa a hulló levélé, a magyarság tápláló ős fája "ki is dőlt talán már". Az *Emlékezés egy téli napra Debrecenben* soraiban is a magyar levertség, kiszolgáltatottság a háttérmotívum, erőtlen az ez ellen induló cselekvés. Az új Magyarország álmával folyóiratot tervezgető fiatalok lelkük mélyén azt érzik, hogy nem fog soha megszületni az a lap. A költő pedig halálfejeket rajzolgat az ablak párájába.

Az *Ének Pannóniáról* olyan történelmi számvetés, amelyet a *Pusztulás*ban feltárt tények motiváltak. A magyarság megérkezése előtt egymást váltották itt a népek örök forgatagban. A történelmi látomás azonban a jelenben is folytatódik:

Szárzad, Kurd, Hőgyész... Pécsig, Kaposvárig
német az egész vidék már. Szakad,
olvad közöttük a magyarság, oszlik,
mint az utolsó nádas mocsarak.

Majd a költői tekintet előre megy ötven vagy száz évvel, onnan tekint vissza az egykori magyarságra:

Itt élt, igen s évezredig se tudta
e földet itt megszerezni - magának.
Zselléreként tengett rajta, túrve-húzva
nehéz igáját, míg halálra fáradt.

Illyés a magyarság pusztulásának az okait abban látja, hogy a szegény nép kiszolgáltatottan, kizsákmányoltan élt saját hazájában. Ezért ment el az élettől is a kedve. Verse, miként a

²⁷ . Illyés Gyula: Magyarok. In I.Gy.: Itt élned kell. I. 60.

²⁸ . uo. 9.

Pusztulás című esszéje is, nem a németek elleni haraggal szól, hanem a magyar pusztulás okait kutatja. "Nem harag: - bánat füstöl csak szívemben"- szólal meg közvetlenül is. Nem az új tervvel érkező népek az okai a magyar pusztulásnak, hanem a magyar nemzet belső gyengesége, igazságtalan szociális rendje. Ez ellen a rend ellen szól a vers gazdagon hasznosítva az ellentétek, utalások, hangnemáthallások esztétikai hatását:

Zajlik a táj és némul a magyar!
Csak urai vigadnak még dicsően.
Eb ura fakó! - reszkethet a föld,
ők fentmaradtak még minden időben.

A vers katartikus hatását az erősíti föl, hogy a költői szemlélet természetes tényként veszi tudomásul azt, hogy azok a népek élnek tovább, akik megteremtik a maguk fennmaradásának lehetőségét, akiknek megfelelő tervük van a jövőre. Illyés nem a történelmet tartja igazságtalannak, hanem a magyarság urait minősíti tékozlóknak és felelőtleneknek Versében hatalmas szellemi-erkölcsi energiák sűrűsödnek felrázó ítéletté. Ezt az ítéletet összetett esztétikai értékvilág nyilvánítja ki. Történelmi vízió és közvetlen szemléletesség ad nyomatékot a költői ítéletnek:

Figyel a föld és dübörög az út,
villámlik rajta vonat és fogat,
néznek utána meggörnyedt cselédek
tartva kezükben gyűrt kalapjukat.

A szintén 1933-ban keletkezett *Magyarok* Illyés korai magyarságszemléletének összefoglaló verse. Az ideiglenesség, tehetetlenség, létbizonytalanság, nyugtalanság, idegenség, szegénység ennek a magyarságnak a karakterizáló jegye. A hatsoros kétütemű, páros rímű nyolcasokból álló mű húsz strófája egy falu rajzát tágítja teljes magyar sorsképpé. Az ezer éves történelem nem a dicsőség érzésével tölti el a költőt, hanem éppen az ideiglenesség lefokozó létállapotát és a megpróbáltatások végtelenségét tudatosítja benne:

Ezer éve vár így itten,
ezer éve idegenben,
tépázva a szélben, éjben,
ezer éve útrakészen
ez a falu, ez az ország,
ez az egész Magyarország.

A nyomasztó leltár tárgyias képeiben olyan kilátástalanság sűrűsödik össze, hogy szinte természetesnek vesszük azt, hogy a felsorolás fájdalmasan összegző népdal motívummal színeződik ("nézi a csillagos eget, / sóhajt is hozzá eleget"), majd több versszak élén a *Rákóczi kesergő* motívumára vált át: "Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod hátra mennyi van még". A nyugtalanság, a meg nem állapodottság a vers szerkezeti formájában is megjelenik: a környezetrajz és az emberi állapotok festése váltakozik. Így kerül ellentétbe a megbolydult tárgyi világ a sorsukat környezetük tárgyainál tehetlenebbül viselő emberekkel.²⁹ A tragikus magyarságszemléletnek az idegenség is fontos eleme itt, hiszen olyan világ veszi körül a testvértelen magyarságot, amelyik akkor is a vesztét jelentené, ha befogadná őt. A magyarság nem talált hazára, otthonra a lakóhelyén. Illyés a múlt legendái

²⁹ . Izsák József: Illyés Gyula költői vilásképe 1920-1950. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1982. 218.

helyett a jelennel szembesít, a jelenben kéri számon a létben való otthonosságot. Csak a szegénység és a pusztulás képei tolulnak eléje. Az otthontalanságot elsősorban a tulajdon hiánya okozza. Nincs, ami a népet ehhez a földhöz kösse, nincs semmi, ami az otthonosság érzését adhatná neki. A teljes reménytelenség kivallásával zárul a vers, a költő arra biztatja magát, hogy fusson el erről a földről. Ezt a gazdagon motivált gondolatot azonban mindvégig ellenpontozza a versben a költő érzelmi kötődése ehhez a néphez és ehhez a földhöz. Keserűségét épp az okozza, hogy nem lehet közömbös számára ennek a népnek a sorsa. A *Nem menekülhetsz* soraiban megfogalmazott hűség köti Illyést a nemzet sorsához.

A dunántuli magyarság pusztulására Fülep Lajos hívta fel Illyés figyelmét. Nagy visszhangot kiváltott *Pusztulás* című esszéjének ihletője zengővárkonyi látogatása volt, adatainak nagy részét is Füleptől kapta. Ugyanebből az élményből keletkezett a *Magyarok* is. Ez a vers annyira megragadta Fülepet, hogy belelentette igényét "a tulajdon szentségére". A dicsérő szóval mindig fölöttébb takarékosan bánó Fülep azt írta Illyésnek a *Magyarokról*, hogy ilyet kevés magyar költő írt még, beleértve a legnagyobbakat is.³⁰

Illyés magyarságverseinek első csoportja a nemzetből kitagadott nép életének tarthatatlanságára irányította a figyelmet. A nép kiszolgáltatottságának és ezzel összefüggő pusztulásának az intenzív és sok árnyalatú drámai bemutatásával azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a nép és a nemzet sorsa összefügg, "a nemzetet csak a nép révén lehet megmenteni - a népet pedig csak a nemzet megőrzésével".³¹

V.

Az 1937-ben megjelent *Rend a romokban* című kötet magyarságverseiben - mintegy párhuzamosan a népi írói mozgalom radikalizálódásával, a Márciusi Fronttal - fölerősödik a történelmi cselekvés igénye. Ezeknek a versek *A kacsalábonforgó vár* ironikus tárgyias látásmódja adja a szemléleti háttérét. A magyarság két nagy társadalmi csoportjának a szembesítése váltja ki a költői indulatot, ítélezést. A történelmi cselekvés példáit idézi meg a magyar múltból. A történelem egy-egy nagy pillanata a nemzet felemelkedését és magára találását mutatta. A következmények azonban legtöbbször megsemmisítették a nehéz küzdelmek árán elért eredményeket is. A *Két március* Petőfi forradalmi indulatát idézi meg, de az egykori március nemzeti magaslata csak még nyilvánvalóbbá teszi Illyés számára azt, hogy honnan esett le a magyarság, mit mulaszt a jelenkorban is amiatt, hogy történelmi súlyú cselekvés helyett "mi is csak beszéltünk". A *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* egyre indulatosabb hangnemben sorolja annak a kiszolgáltatottságnak a tényeit, melyet a szegény nép a nemes uraktól elszenvedett. Maga a beszéd a forradalmi igazságtevés hirdetésébe vált át, nyílt lázadásban végződik. Hitelét, igazságának súlyát az archaikus jellegű egyes szám első személyű dikció is erősíti:

Vérszopó, dög, elég ennyi,
farkasféreg valamennyi,
testvéreim, - hajlokát is,
szélbe szórjuk a porát is!
Segél Krisztus minket!

A tárgyilagos költőnek a történelem további menetéről is számot kell adnia. A ceglédi beszéd után nem az igazságtevés következett, hanem a "történelem mocsara".

³⁰ . Fülep Lajos levele Illyés Gyulának. 1933. XI. 9. In In memoriam Illyés Gyula. Szerk. Domokos Mátyás. Nap Kiadó. Budapest. 2002. 70.

³¹ . Sötér István:

In S. I.: Tisztuló tükrök. Budapest. 2006.

A Válasz-nak ajánlott *Ozorai példa* "ellentétes érzések örvényléséből hozta fel a mégiscsak érdemes biztatását".³² A szabadságharc idején önmagukat a hegy körbejárásával és átöltözésekkel megsokszorozó ozorai huszárok példájával biztatja végső kitartásra Illyés a népi írókat, akik a nemzet fölemelésére szövetkeztek. E vers tömör záró soraiban az a hit szólal meg, hogy a példaértékű cselekvés megtartó eszmei erővé válik a történelemben akkor is, ha maguk a cselekvők elpusztulnak a küzdelemben:

Ha lesz jövő: hadat talál helyünkön -
Legyőzhetetlent, ha mind itt veszünk.

A harmincas évek végén azonban a nemzet sorsát egyre kilátástalanabbnak látta Illyés Gyula.

Az 1938-as *Haza a magasban* már a történelmi cselekvés lehetőségének meghíúsulása után, a történelmi katasztrófa előérzetében fogant. Azzal vet számot, hogy mit lehet tennie a nemzetnek, ha "új tatárhad, ha kufárhad / özönli el a tiszta tájat, / ha utaink megcsavarodnak". Fenyegető történelmi helyzetben vall ez a vers a szellemi haza megtartó értékéről:

te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.

A nemzeti kultúra értékeibe való kapaszkodás parancsát fogalmazza meg Illyés a történelmi katasztrófa előérzetében. Az otthontalanságban a magyar kultúra a "biztos, titkos otthon". Petőfi, Berzsenyi verssorai teremtenek védő varázskört, varázsinget a személyiség számára a történelmi katalizmák idején is. Olyannak ítéli ebben a versben Illyés a történelmi helyzetet, mint a bibliai vízözön idejét. Ugyanúgy át kell menteni minden értéket a jövőnek most is, miként Noé tette azt egykoron. Gondolatokat, ábrándokat, álmokat - mindent át kell menteni a jövőbe. Az a hit szólal meg ebben a versben biztató erővel, hogy a szellemi értékek összeadódnak és megmaradnak a nemzetben. A személyes léten túli értelmet nyernek, elpusztíthatatlanok. Hazát teremtenek a magasban, a pusztító hatalmak által elérhetetlent. A múlt értékei is így válnak nemzetet megőrző erővé:

Így maradok meg hírvivőnek
örzeni kincses temetőket.
Homlokon lóhatnak, ha tetszik,
mi ott fészkel, égbemenekszik.

A fenyegető történelmi időben, 1938-ban Illyés szemléletében érthető módon háttérbe szorul a korábban oly élesen és következetesen bírált társadalmi ellentét a magyarság képben. Ekkor a nemzet megmentése mindennél fontosabb neki. A *Haza a magasban* eszméje valóban nemzetragasztó gondolat maradt a magyarság számára. Az emigrációba kényszerült magyarok és a kisebbségi magyarok egyaránt ebbe az eszmébe tudtak és tudnak kapaszkodni, amikor a területi, lakóhelyi szétdaraboltság és szétszórtság közepette a nemzethez való kötődésüket megvallják. Illyés is olyan fontosnak tartotta ezt az eszmét, hogy életműsorozatában összegyűjtött verseinek első kötetét a *Haza a magasban* címmel jelentette meg.

A harmincas évek közepétől egyre többször érzi azt Illyés, hogy népe elpusztul, a semmibe hull, mint az őszi levél (*A semmiségbe*). Tele van szorongással a nemzet sorsa miatt.

³² . Izsák József i.m. 274.

Saját testén érzi a haza kisebbedését. Szeretne annyira azonosulni nemzetével, hogy az ő jobbat akaró törekvéseit a nemzet mozdulataiban is felfedezhesse (*Hazám*). Egyre kritikusabban, egyre reménytelenebbül szemléli a magyarság magatartásának ellentmondásosságát, önpusztító tétovaságát, sírva is vigadó felelőtlenységét. Egyre gyakrabban látja úgy, hogy mozdíthatatlan a jóra a magyarság. Az egykori bujdosók magatartását kívánja meg, a magányos helytállást lehetőségét próbálgatja (*Kipróbáltatok magatok*). A *Hídi vásár* ironikus, játékos, kesernyés sorai a magyarság keleti származását már nem erőforrásnak minősítik a nyugattal szemben, mint korábban Illyés versei, hanem a keleti jellegű tulajdonságok problematikusságát is föltárják. A *Hóseás*ban a veszített üggyel magára maradó, de hűségét megőrző ember szól:

Vívódásban telik napom és éjjelem,
ország dől, nép zokog.
Valahol az isten dolga lehet ilyen.
Sóhajtok; hallgatok.

Illyés egyre kilátástalanabbnak látja a magyarság helyzetét és jövőjét, de mindenféle módon erősíteni, óvni próbálja nemzetét. *Áldozat* című versét Teleki Pál öngyilkossága ihlette. A racionális Illyés ebben a versben az áldozathit felelevenítésével is az erkölcsi példa értékére mutat rá. Az ősi áldozathit azért jut eszébe, mert - s ezt ismétléssel is nyomatékosítja - olyan a kor, mint a kereszténység előtti barbár időben, "midőn tivornya-hely volt még az ég", amikor a vérre szomjas isteneket véráldozattal lehetett csitítani. Illyés azt reméli, hogy ez a barbárság ellenerőket vált ki, a barbárság nem örök:

Barbár idő. De ilyenkor terem
Sárkányölőt a föld és Tűzlopót.
Barbár idők. De hősök s áldozók
ilyenkor győzhetnek a végzetten.

Az önmagát népéért föláldozó ember fölmagasztosul ebben a versben a régi mítosz logikája szerint, de a racionális költő kénytelen a kételyének is hangot adni. Érvényesülhet-e ma a Déva-vár mítosz: "Elég e vér, hogy megkösse falad?" A kétely helyett azonban visszatér a vers az áldozat fölmagasztalásához, az önfeláldozó tett erkölcsi értelemben nemzetmentő hatásához:

És nemzetét ma az emeli fel,
ki súlyával lerogy.
Fölfelé futva példát így mutat,
ki jobbra-balra nem lel már utat.

Közvetlenül Teleki Pál öngyilkossága után Illyés még bizakodott abban, hogy Teleki tette fölrázza a világ lelkiismeretét, hogy a nemzet sorsára nézve lesz értelme áldozatának. Nem sokkal később keletkezett drámai hőfokú gondolati versében, *Széchenyiben* azonban Teleki áldozatát már hasztalannak minősíti. Széchenyi magatartását idézve a kilátástalanság idején is a teremtő cselekvés példáját idézi: "A félelem / a szégyen és önmardosás vad elemeit, / mint gőzt - munkára váltani!" Még akkor is, ha az elme tudja, hogy hasztalan, s a lélek nem bírja tovább. A nemzeti sors kilátástalansága miatti mély keserűség teszi zaklatottá ezt a verset. Fölemeli a cselekvő példát, de átérzéssel szemléli a lélek teherbíró képességének megbomlását is. Ezzel is a történelmet minősíti, melyen nem segített semmiféle áldozat. "A zaklatottság és kétségbeesés drámája a *Széchenyi*-vers és a kétségbeesés ellen vívódó, harcoló

ellenállásé. A sors végzését ismerő, de abba bele nem nyugvó józan ítélet diktálta a tette, alkotásra buzdító erkölcsi fölényt."³³

Illyés a világháború idején rendkívül kritikusan szemlélte a magyarság magatartását. Az 1943-ban írt *Hullaevők* című versében abszurd elemek révén mondott szarkasztikus ítéletet azokról, akikért a magyar katonák a Donnál elpusztultak: a Fehér Ló étteremben otthonosan nyüzsgő csapat valóságosan megeszti a fényes étterem ezüst tálain föltálat szegény katonákat.

Magyarország német megszállása után Illyés költészetének szinte egyetlen témája lett a magyarság helyzete, sorsa és magatartása. Az 1945-ös *Egy év* című kötet verseinek túlnyomó többsége erről szól, ezt elemzi változatos műformákban.

Illyés személyes szegyenének és mindenki szegyenének érzi a zsidók sárga csillaggal való megjelölését, pedig ekkor még azt reméli, hogy az a jel hamarosan lekerül róluk (*Szegyen-bélyeg*). *Melyik indul* című versében egy megsemmisítő jelzővel ítéli el a kárörvendő zsidóellenességet, s pillanatnyi érzékcsalódásból származó személyes riadalmának kivallásával döbrent rá a lehetséges sorsközösségre a zsidósággal:

Fehérváron egy néma vonat áll.
"Zsidók!..." suttogja egy vigyori száj.
Csend. S már viszik is azt a vonatot.

Vagy a mienk megy? S én is rab vagyok?
Szívem megdermedt. Az a pillanat,
mint kést vágta belém sorsotokat.

Illyés Gyulát mélyen gyötörte a magyarság egy részének hitvány magatartása a német megszállás idején. Az átok és a ragaszkodás kettős hangján szólnak ekkor versei. A *Hazám* csupa feltételes módban mondja el, hogyan szabadulna meg hazájától, ha az asszony, ital vagy ház volna. A sok feltételes módban persze benne foglaltatik az, hogy a hazájától nem tud szabadulni.

A Magyarok, 1944 a teljes kiszolgáltatottságról, nemzeti szétesésről ad látteleletet:

Fel-alá, mint a halódóban
a rángó görcs, úgy futkosunk,
de sehova se juthatunk
e rángatózó véres honban.

A történelem prése alatt szétszóródott a magyarság, megosztott lett és nyomorult. Meghalt a haza Illyés látteleteiben, "nincsen magyar", aki még megvan, az csak úgy él, úgy nő, mint "holttetemen haj és köröm". Véres áldozatnak nevezi a magyart. Aztán ezt a minősítést is túlbecsülőnek tartja, hiszen vére sem volt már, csak "bűze, gennye, szennye". *Nincs befejezve* írta ennek a versnek a végére Illyés, bizonyára azért, mert nem bírta elviselni, hogy a halálra szólító szavakkal záruljon a vers: "Bújj, lapulj, halj meg az erdők konok / vadjaival."

Az *Abbahagyott versek* között is egész ciklusnyi olyan mű van, amelyek ihletője a nemzeti fájdalom volt. Az 1944-es *Csángók* ennek a különösen mostoha sorsú magyar népcsoportnak a sorsképe. A magát hazátlannak érző költő hajol közel a hontalanokhoz, nézi a népvándorlás és a honfoglalás korára emlékeztető vonulásukat:

³³ . Izsák József i.m. 340.

Szól az ágyú kelet felől,
feldörög rá nyugat felől;
ide-oda a csapdában
fut a magyar a honában.

Az 1944-es esztendő magyarságverseiben sokszor felsejlik egy-egy Ady-motívum. Illyés magyar sorslátása leginkább Adyéhoz fogható. Az egyik *Napló* című versében még a Muszáj Herkules-i dac is megszólal: "holt arcomon is szégyen / égne, ha meghalnék ezek kezétül".

A *Nyugat felé* költője megrendülten, fájdalommal nézi a nyugatra menekülő áradatot a költő. A menekülőkkel elmegy minden, elmennek a dülők, a falvak, a templomok is, hiszen azok az emberektől kaptak létet és értelmet. A menekülőkkel elfogy az ország, elfogy a magyarság. A menekülés képsorait költői kérdések zárják. A kérdések közé azonban felkiáltó jeleket is illeszt Illyés - érzékeltetve azt, hogy ezt a fejetlen menekülést nemzeti tragédiának tartja, erkölcsi intéssel fordul szembe vele:

Meddig? S miért? S kiért? Kiért?
Magyarok! Magyarok?
Beh szomorú, beh keserű:
kettőt kell halnotok!

Illyés tárgyilagosan számba veszi a magyarság tragédiáját, de valamiféle mély életbizalom is megszólal a sorssal szembenező magyarságverseiben. A *Sors elé* költője azt reméli, hogy bármennyi csalódás érte újabban is a magyarságot, mégis csak lehet innen is tovább lépni. A háborús iszonyat képsorai közepette annak a bizakodásának ad hangot, hogy a szenvedés nemcsak megölte, hanem újjá is szülte, meg is tisztította ezt a népet. De a bizakodását rögtön ellenpontozza az újabb barbár élmény, amelyik újra szarkasztikus keserűséget vált ki belőle. A "hős, tős ős-lovagi kormány" azt a hirdetést ragasztatja ki a falakra, hogy "a katonaszökevény helyett / lelöveti az asszonyt, gyermeket". Ezt a mentalitást szarkasztikusan minősíti Illyés: "Vessz magyarán, föld maradék magyarja!"

A *Szembenézve* és az *Egy év* című kötetek magyarságverseinek mély keserűségét és gondolati-indulati tartalmát a *Nem volt elég* (1945) összegzi. Az irodalomtörténet joggal vonja ezt a verset párhuzamba a nemzeti bírálat és önbírálat olyan verseivel, mint Kölcsey *Zrínyi dala*, Vörösmarty *Előszó* és *Vén cigány* című költeményei, valamint Ady keserű indulattól lángoló magyarságversei. "A *Nem volt elég* utálat és szeretet, düh és kiengesztelődés, távolságtartás és azonosulás hangjain játszik, oly végletes érzéseket szólaltatva meg, mint egyetlen másik költeménye sem, s az ellentétes, egymással felelő motívumokat úgy forrasztja egységbe, hogy a vers kivételes erejű, nemzeti sorsot idéző számvetéssé sűrűsödik. Egy korszak számvetésévé: egy elmúlt időszak lezárásává és egy eljövendő nyitányává."³⁴ Illyés versének különleges szemléleti gazdagsága már az első strófában megmutatkozik. A tárgyias szemléletesség és a párhuzamállító elvonatkoztatás kemény ítéletet mond:

A házad itt állt, - szerte szállt!
Ezt látod, érted. Azt nem érted,
hogy hazád éppen így ért véget -
A csoda, hogy addig is állt!

³⁴ .Béládi Miklós: A költő felel. In Illyés Gyula. (Tanulmányok a költőről). Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 1972. 22-23.

Ezután versszakokon keresztül sorolja a haza pusztulásának okait a litániákra emlékeztető dikcióban, de egyre indulatosabban, egyre visszafoghatatlanabban. Magyarázó kötőszóval vezeti be a felsorolást ("Mert nem volt hazának elég"), majd egymást követő hat strófa élén kapcsolatos kötőszóval indított panasz veszi át a magyarázó kötőszós szerkezet helyét, mintegy ezzel is az okok végtelen sokaságára és szoros összefüggésére utalva ("És nem volt hazának elég"). Az okok sorolása gazdag hangulati, szemléleti árnyalatokban leplezi le a látszat-hazafiságot, azt a mentalitást, amelyik hazafias szólamokkal véli elintézni a hazához való kötődést és a hazáért való felelősséget. A szociális érzékenység hiányából, az érzelgős hazafiaskodásból, a látszat-kultúrából, a nemzeti tudatlanságból, a megszokott látványos külsőségekből, a magyarnótázásból, a cigányzenéből még nem lesz haza. Az indulatos felsorolás meglendül, szétfeszíti a strófa szerkezet ismétlődésre épített rendjét. Most már kifejtetten, tárgyyszerűen megnevezett tartalmakkal motiváltan hangzik el újra az első strófa ítélete: "tudd meg, az volt a csoda itten, / hogy össze nem dőlt már elébb!"

Az utolsó strófában a korábbi okok következményeként szólal meg a legsúlyosabb elmarasztalás, melyben egyszerre hangzik fel a szociális és nemzeti vád:

Mert sem erő, sem bölcsesség
nem lehet elég; hogy megójjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg helyét.

Béládi Miklós hívta fel arra a figyelmet, hogy ennek a versnek az *Egy év* kötetben 1945-ben és az 1947-es *Összes versek* kötetben is volt még egy záró strófája. Ez a jövőben is lehetetlennek tartotta a haza megteremtését, alkalmatlannak látta erre a magyarságot. Az utolsó sor az első kötetben "szóródj világgá, NYOMORÉK" volt, a másodikban pedig "szóródj világgá, SÖPREDÉK". A nyomorék és a söpredék szavakat végig nagybetűvel írta Illyés. Ezt a strófát a későbbi kiadásokban kihagyta a versből.

A *Nem volt elég* képsoraiból, hiányleltárából egyértelmű, hogy keserűségét a nemzet sorsa váltotta ki, de bírálata plebejus indulatú. Azok ellen szól, akiket korábbi versében hullaevőknek nevezett. A veszteség azonban mindenkié. Ez a vers a hatalmas hiányleltárral és a nagy hőfokú, drámai izzású keserűséggel nemcsak a nemzeti önbírálat nagy verse, hanem egy új értelmű hazafiság, egy új értelmű nemzeti önismeret és öntudat megalkotásának is alapműve. A hiány leltára azt mutatja be, hogy miként nem lehet a házat megteremteni és megóvni. A negatív festés ellenpontjai is kirajzolódnak. Közvetett módon azt is föltárja ez a vers, hogy melyek lennének a nemzeti megmaradás, a nemzeti otthonra találás feltételei. A bírálat indulatát pedig egyértelműen a haza sorsa iránti mély aggodalom és kétségbeesés váltotta ki a versben.

A háború utolsó heteiben Illyés olyan borzalmakat élt át, amelyekről korábban maga sem hitte, hogy ember egyáltalán kibírhat ilyeneket. A legnagyobb borzalmakat is azzal a tudattal élte át, hogy ebből a mélységből is tovább kell lépni, ebből kell a jövőt megteremteni. Verseiben naturalista - vagy még inkább szürrealista - jellegű képsorokban jeleníti meg a pusztítást. *Iszonyat* című verse az 1945-ös év első napjának reggelén átélt élményeiről ad számot. Buda égésekor látott az úttesten relieffé lapított emberfejet és látott holt anya karjai között kisdedet, aki véresen "vért akart nyalni a tej helyett". Illyés verse ezt a szörnyű látványt a nemzet sorsképeként értelmezi a versben:

Emelte véres arcát,
fölsírt a csecsemő.
Anyja volt: ez az ország,
ő maga: a jövő.

Közvetlen élményei alapján látta ilyenek Illyés a magyarság helyzetét 1945 első napjaiban. Fájt neki a szégyen, hogy ezt is elviselte. Tudatosította ez a legmélyebb nemzeti létállapotot is. A iszonyat képeibe a csecsemő révén beillesztette a jövőt. Élt benne a hit és elszántság, hogy ebből a mélységből is fel kell emelkednie az országnak és a nemzetnek. Közvetlenül a háború után ezért szólal meg költészetében sok-sok változatban az életakarát és az újrakezdés (*Élni fogsz, élni, Megy az eke, Áll a világ, Buda, 1945. május, Mélység és magasság, Cserepező*). De él benne a *Nem volt elég* összes panasza, az új élet kezdetén is ragaszkodik ahhoz, hogy ne zsvivaj legyen a nemzet ügyeiről való beszéd, hogy azt is "kimondhassa, mit kimondani fáj" (*Zsvivaj*). Ragaszkodik a költő jogához, az élet összetett látásához és megítéléséhez (*A költő joga*):

Hallom ma már a győzelem szavát,
dalát is, - de nekem legyen jogom,
ki hangot mindig hangtalannak adtam,
a néma kint ma is kimondanom.

Pontosan érzékeli, hogy a második világháború után a magyarság újra méltatlan helyzetbe került. Nemzetének ebben a leverett állapotában Illyés mélyen azonosul nemzetével. Magyar akar lenni "leverten, megverten: magyar, / míg leköpheti minden senki" (*Magyar és magyar*). A győztesek kérkedésével szemben a keresztényi vezeklést ajánlja nemzetének, de méltósággal emel szót a nemzetre szórt rágalomok ellen (*Folttalan*).

Illyés tudja és tudatosítja 1945-ben leverett nemzete helyzetét, de minden erejével arra törekszik, hogy változtasson azon. Ezt szolgálja a *Lapda* példázata is:

Százszor lecsapva
te, népem,
te, mint a lapda,
keményen
szökj a magasba!

A vers további strófái azt részletezik, hogy a lesújtó erőt is segítővé kell avatni, a történelem megpróbáltatásait jajszó nélkül kell erősítő vizsgává avatni:

Tűrj! S törj magadra
hagyatva,
világ legalja
magyarja
még magasabbra!

Azt végzi ebben a versben Illyés, amit majd Bartókról mond: a vereségből diadalt akar kicsikarni az erkölcsi tartás, a történelem kihívásaival való kemény szembenézés révén.

Az új nemzetgyűléshez című szózatában a magyar nemzeti költészet klasszikus hagyományaihoz kapcsolódva figyelmezteti az új nemzetgyűlés tagjait nemzeti felelősségükre. Illyés maga is tagja ennek a nemzetgyűlésnek. A vers esztétikai hatását az is erősíti, hogy figyelmeztetése, felhívása többes szám első személyben szól. A ház és a haza párhuzama visszautal a *Nem volt elég* című versre. Annak a keserősége is ösztönzi az új felelősséget. Láttatja "az országnyi rom anarchiáját", "az önnön bűnével viaskodó" nemzetet, a millió önzés káoszát. Mindez azonban most a tettekézséget kell, hogy erősítse, hiszen a nemzet sorsa, jövője a tét. Megátkozza azt, aki önzésből magának többet akar. Babits *Húsvét*

előtt című versének megbékélésre és munkára szólító hangjaira emlékeztetnek a e vers utolsó sorai, majd ezekbe is beleszövi Illyés a felelősség, a tét nagyságát, a nemzet létének vagy pusztulásának alternatíváját:

mert egy nép feje bukik le velünk,
ha gyengék leszünk a parancsra, hogy
hazát kell nekünk is teremtenünk!

VI.

Ezt a hazateremtő szép elszántság azonban sokféle akadályba ütközött. Túlságosan súlyos volt a lélek terhe a háború pusztításai miatt is. Az épülő hidak láttán az jutott eszébe a költőnek, hogy mikor lesz újra egész az, amit a lelkekben ledöntöttek, összedúltak. A történelem során túl sok néma kín szorult a népbe. Aggódással nézett Illyés a béketárgyalások elé is. "Igazságot: életet" kért népének. A *Duna fiaihoz* című versében szomorúan állapítja meg, hogy a Duna hiába ajánlja magát öt kis nép táplálékául:

S csörtet a bozótból a nép,
jön mind kit szomj és félsz gyötör
Észak és Dél mélyiből
és - egymásba veri fejét.

Táplálék helyett csak sebeket kapnak ezek a népek, egymást ölik "malac-küzdelem"-ben "ez ólvégi kárhozat"-on. Ady és József Attila szivárványosabb képei után kegyetlen látletet ez a Duna-völgyi kis népek együttéléséről. Ezt súlyosítja az, hogy a magyar most kiszolgáltatottan a földön fekszik, s szomszédai "bosszúba vakultan" verik. Illyés már ekkor elutasítja azt a mindmáig hangzó érvelést, mely szerint a magyarság mint nemzet felelős a történelmi Magyarországon történt kisebbségi sérelmekért. "Uraink mindönket egyformán tiportak" - érvel ez ellen Illyés. A magyarság bűnbakká minősítését emberi bűnnek nevezi: "Az embert veritek már s benne / magatokat!" Annak a reményének ad hangot, hogy újra talpra áll a magyarság, s azért kéri a szomszéd népek emberséges magatartását, hogy ne kelljen bosszúra bosszúval válaszolnia, hogy ember módra egyenesedhessen föl.

Kétségbeesés és remény között vívódik, töpreng a nemzeti lét kérdésein. Közismert, ezért itt csak jelzésszerűen említhető nagy versek sorában vív hatalmas erkölcsi-szellemi küzdelmet az életérdekű érvekért.

Olykor szinte rejtett a versében a nemzeti alapmotívum annyira általános érvényű problémává emeli a közvetlen élmény kiváltotta gondot. *A reformáció genfi emlékműve előtt* című nagy gondolati versét 1946-ban írta. A magyarság második világháború utáni kiszolgáltatottsága, a béketárgyalások időszaka vetette föl benne azt a gondolatot, hogy van-e egyáltalán értelme a történelmi küzdelemnek? Az igenlő választ gondolati küzdelemben, érvek és ellenérvek sokaságából szerzi meg a vers. Az 1947-ben írt, de befejezetlenül hagyott *Vár a vízen* az egész magyar történelmet áttekinti, s csak pusztulást lát mindenütt és mindenkor. A második világháborút lezáró béketárgyalásoknak a magyarság számára második Trianont jelentő döntései válhatták ki ekkor történelemlátásának reménytelenségét:

Ahány század, - minek hazudni? - annyi
lépcsőfok le - s le, - e nép így "haladt"
míg meg nem állt - csak fokként zuhanni,
s maga a lépcsőház le nem szakadt;
s rá nem dörgött a porban heverőre

nagy terveit kő- s gerenda-esője.

Nézi a költő a Dunát, s látomásában viszi a víz a magyar történelem alakjait, jobbat akaró személyiségeit. Látja a sok omlást, pusztulást. Viszi a víz "az elvért-ölteket s az elvért ölöket, végül az elvet magát". Ebben a történelmi látásban gyermekálmoknak minősül az új haza, melyben otthonra találhat a nép. Próbál a költő erőt nyerni a vereségekből is. Próbál azzal is érvelni, hogy a pusztulástól való félelem is lehet építő erő. De nem tud hinni az ilyen vigaszokban. "A századok / halálgörcséből születhet - reménység?" - kérdezi. Ezt a hitet azonban már csak a fiataloknak kívánja, ő maga vágyat érez arra, hogy forogjon ő is e mindent elsodró Dunában.

A fordulat évével a magyarság történelmi katasztrófája a kommunista diktatúrával válik teljessé. Illyés - mérhetetlen csalódásában - ezt a világot is felméri és megítéli.

Az 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* a kommunista diktatúra korszakának világirodalmi szintű leleplezése, "egyetlen nagy, tautologikus körmondat felszabadító retorikai lendületével nevezi meg mindazt, ami mindennapos tapasztalatként már-már egy nemzetet fosztott meg saját identitásától".³⁵ Olyan súlyú és erejű tiltakozás ez a nemrég még szabad kibontakozást remélő nemzet méltatlanná és elviselhetetlenné vált sorsa ellen, hogy többen egyenesen a huszadik század *Nemzeti dalának* nevezte ezt a verset. Az *Egy mondat a zsarnokságról* ráismerhetően magyar tapasztalatból építkezik, de érvényessége egyetemes, mindenféle zsarnokság ellen szól.³⁶

Az 1953-as esztendő feszültsége szólal meg Illyés *Árpád* című versében. Gondolatköre, érzésvilága szorosan kapcsolódik *A reformáció genfi emlékműve előtt*hez, de annál közvetlenebbül szól hozzá a magyarság egyik alapkérdéséhez. Az 1953-as esztendő tétje szólal meg ebben a versben. Dönteni kell képtelenül nehéz helyzetben. Csupa veszély a múlt és a jövő egyaránt. A minden irányú veszedelmeket felmérő Árpád szíve keserűséggel, reménytelenséggel van tele:

Nemzet? Jobb volna tán szétoszlatni:
fusson rossz sorsával külön ki-ki."

Nehéz választás előtt áll Árpád. Bármerre néz, csak a népét megsemmisítő veszedelmeket látja. Ha visszamennek, "örökös igába" jutnak, ha előre, elpusztulnak, beleolvadnak az idegen világba: "Egy nemzedék / s néz idegenként vissza önmagára!" A két lehetetlen közötti választás kényszerhelyzetében a néma ész helyett a szív, a mély szabadságvágy dönt: "Akárhogyan is - (...) szabadok leszünk". A szabadságvágy döntött, ezért választotta Árpád a magyarság számára Európát. Döntésében, ahogy jelt ad, ahogy mint számadó juhász nézi "hogyan tódul népe át Európába", benne van már az a bizodalom is, hogy lesz ereje a magyarságnak Európa népei között is megőriznie önmagát. Ez Illyés válasza a nemzeti lét kérdésére. Ezt a választ Illyésből "a második világháborút követő második Trianon és az ötvenes évek tapasztalatai" sajtolták ki.³⁷ Rendkívül nagy súlyú döntése ez Árpádnak-Illyésnek 1953-ban. Kelet helyett Európa választása. Domokos Mátyás föltárta ennek a versnek a hajszályökereit is Illyés költészetében, s kimutatta azt, hogy fordulatot jelent ez a vers Illyés sorskérdéseinkre és követendő nemzeti stratégiánkra vonatkozó nézeteiben: "miközben Árpád tépelődéseire a vers által megindított képzettársítások burkában Kölcséytől Vörösmartyn át Adyig visszhangoznak a történelmi magyar sors patinás és

³⁵ Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945-1991. Argumentum. Budapest. 1993. 35.

³⁶ Vörös László: Egy mondat a zsarnokságról. In 99 híres magyar vers és értelmezése. Móra Kiadó. Szerk. Borbély Sándor. Budapest. 1994. 479.

³⁷ Domokos Mátyás: Ázsiai őszanya - európai nevelőanya. In In memoriam Illyés Gyula. Szerk. Domokos Mátyás. Nap Kiadó. Budapest. 2002. 248.

közismert toposzai, a költő pedig Árpád bőrében s a nyáját juhászként terelő honfoglaló vezérrel a döntésében tökéletesen azonosul, a döntés indokolásában lényegében új választ ad a magyar történelem válságos pillanataiban újra meg újra feltoluló, régi kérdésre: hol a helyünk a világban?"³⁸ Jóval később, *A faj védői* című versében épp a sokféle faj keveredése miatt minősíti pompás "gyuromány"-nak a magyarságot.

Az *Árpád* egyszerre felelt *A reformáció genfi emlékműve előtt* kérdésére és az *Egy mondat a zsarnokságról* létdokumentációjára midőn a történelmi cselekvés révén elnyerhető szabadságot választotta. És válaszolt a magyarság régi kérdésére: nem tagadta meg a keleti eredetet, de egyértelműen Nyugathoz kapcsolta a nemzetet. Az *Árpád* felől nézve akár az is mondható, hogy a *Bartók* azt a nemzeti önismereti modellt fogalmazza meg, amelyik szükséges ahhoz, hogy a nemzet megmaradjon és helyt tudjon állni Európában. A *Bartók* 1955-ben, a kötelező optimizmus idején a magyar nemzeti önismeret alapkérdésére válaszolt midőn drámai szemléleti küzdelem érveiből kibontotta azt az gondolatot, hogy "növeli, ki elfödi a bajt". Illyés törvényt látott abban, hogy éppen a magyar nép lelke mélyéről tört föl a bartóki zene. A nemzeti lét kérdésére adott válasz lehetett általa egyetemes érvényű szemléleti és magatartás-modellé.

A hatvanas-hetvenes években Illyés Gyulát a magyarság nemzeti tudatának a megsérülése, sőt szétesése foglalkoztatta legtöbbit. Azt tapasztalta, hogy a történelmi próbák következtében megtört a magyarságban a nemzeti érzés összetartó ereje. Esszék sorában próbálta erősíteni a nemzeti öntudatot és önismeretet. Különösen sokat foglalkoztatta a magyarság fogyatkozása, életakarátának csökkenése és a kisebbségi magyarság jogfosztottsága, kiszolgáltatottsága, pusztulása. Nagy körültekintéssel és tárgyilagossággal nézett szembe esszéiben ezekkel a kérdésekkel. Költészetét is átszövik ezek a problémakörök.

A *Pusztuló ország*, az *Egy körkérdés tanulsága* és az *Elnyelt nép* a nemzet fogyatkozásán érzett keserűség és szomorúság dokumentumai.

A nemzet kötelekei között Illyés az anyanyelvet tekintette a legfontosabbnak.³⁹ Kötetnyi esszéiben elemezte nemzetmegtartó, személyiségformáló értékét.⁴⁰ *Koszorú* című verse az anyanyelv értékéről szóló összegző óda. Indulat és pátosz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet "fölnevelő édesanyám"-nak minősítő költemény. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek - bárhol a világon - kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.

A hatvanas-hetvenes években Illyés Gyula azt látta a magyarság legégetőbb sorskérdésének, hogy a tizenötmilliónyi magyarság egyharmada alapvető nemzeti jogai tekintetében jogfosztott állapotban él, műveltségét nem szerezheti meg anyanyelvén, elemei emberi jogait korlátozzák. Ahol csak tehetette, tiltakozott ez ellen. Keserűséggel állapította meg több esszéjében is, hogy az ő nemzedéke, személy szerint pedig ő maga is a verség tudatával végzi pályáját, mert nem sikerült megvalósítaniuk vállalt nemzedéki feladatukat: a Duna-völgyi népek emberhez méltó együttélését. Azért nem sikerült ez, mert számtalan kísérletük, szándékuk nem kapott viszonzást szomszédainktól. Az *Ady estéje* című verse a haldokló Adyt idézi meg, akinek végig kellett néznie, hogy a magyarság szétszóródásáról írt jóslatait a történelem sokszorosán beteljesítette, "pokol-látó forgató-könyve afféle heti híradóvá" lett. Múlt idejűvé vált a jóslat: *Hát népét Hadúr is szétszórta*. Illyés versében Ady számára megnyugvás lehetett a halál. De a magyarságnak azóta is együtt kell élnie a naponként újra és újra megtestesülő látomással:

³⁸ . Domokos Mátyás i.m. 251-252.

³⁹ . Illyés Gyula: Hajszálygyökerek. In I. Gy.: Hajszálygyökerek. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1971. 260.

⁴⁰ . Illyés Gyula: A törzs szavai - Írások az anyanyelvről. Válogatta Domokos Mátyás és Szathmári István. Az utószó Szathmári István munkája. Nap Kiadó. Budapest, 2002. 250 l.

Vettettünk akkor mi a szörnyű Képbe

Forgunk egy látomásba zárva.
Azóta
rég istentelenül csatázzán.

Miképp jósolta? Vagy miképp remélte?

Próbára próba
A rendelés e paranoid vásznán.

Az *Ady estéje* apokaliptikus látomását a *Fekete-fehér* (1968) kötetben a *Hunyadi keze* követi és ellenpontozza. A reménytelenség után az öt haza hőseként harcoló, s ezáltal "ötszörösen - magyarabb" Hunyadit állítja példaképül, tőle kéri a "remény aranyát", s a reménytelenség ellenében is munkára szólítja nemzetét, mert nem hőstett, hanem "napi mersz, köznapi, percnyi *courage* / ment embert s honokat".

Próbálgatta Illyés kiküzdeni a reményt, de a magyarság sorskérdéseiről nem alakíthatott ki megnyugtató számadást. Utolsó kötetében a *Gyűrűk* című verse is a reménytelenségről ad számot. Ennek a versnek sokszor idézzük az első tételét magyar keserőséggel: "Gyűlölet izzó gyűrűje szikrázik / egy nép körül itt". Illyés azonban itt még a mondatot sem zárja le, nemhogy a gondolatsort, hanem folytatja: "s épp olyan sűrű / dühtől sistergő gyűrűben a másik. / S a harmadikon épp ilyen gyűrű. / S a negyediken." Ez az, amitől ebben a francia barátainak küldött versben végül "öklendve" kereng a költő. Ez az ő figyelmeztetése a Duna-völgyi népek felelősségére.

Amikor Illyés Gyula megkapta a Herder-díjat, jó érzéssel hallotta Bécsben a laudációban, hogy bár sokat foglalkozott a legkényesebb nemzeti kérdésekkel, torzítást sohasem követett el. Ez is hazafiságának mélységét és minőségét jelzi. Sohasem mások ellen szólt, hanem mindig a saját nemzete erkölcsi-szellemi erősítése érdekében. Védelmében is, ha annak látta szükségét. A nemzet sorskérdéseit megvesztegethetetlen tárgyilagossággal és ugyanakkor mély nemzeti érzéssel és felelősségtudattal vizsgálta. A történelem újabb tapasztalataival sújtottan gondolta végig a magyarság helyzetét. "Amit sorsproblematikában nagy elődei külön-külön felgörgettek népünk tudatába, annak összegzésére Ady után egyedül ő vállalkozott."⁴¹ Életműve - egyéb értékei mellett - a magyar nemzeti önismeret Adyéhoz fogható értékű fejezete is.

⁴¹ . Sütő András: Sorsunk és a költő. In S. A.: Omló egék alatt. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1990. 231.